

Türkçe'de Ezgi ve Kopuz Hakkında*

Türkiye'de Müzik Kültürü,
Editörler: Oğuz Elbaş,
Dr. Mehmet Kalpaklı, Okan Murat Öztürk,
Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2011

| Mehmet ÖLMEZ**

Bugünkü Türkçede kullandığımız kimi musikî terimleri, musikî âletlerinin adları en eski Uygur metinlerine değin uzanmaktadır. Bunlara bir örnek vermek gerekirse Tü. ezgi, kopuz, çan, çingirak, ün sözcüklerini Budist Uygur metinlerinde bulmak mümkündür. Eski Uygur metinlerinde bu sözcüklerin dışında daha çok sayıda, farklı âletleri, terimleri karşılamak için de sözcükler vardır. Bütün bu terimleri, sözcükleri ele alan, ancak henüz yayımlanmamış, yayımlanması durumunda hem Türk musikî tarihine hem de Türk dili tarihine önemli katkılarda bulunacak şu çalışmayı anmak gerekiyor: Osman Fikri Sertkaya, Eski Türkçede Musikî Terimleri ve Mûsikî Âlet İsimleri, İstanbul 1982 (yayımlanmamış doçentlik tezi). Anılan çalışmada konuyla ilgili sözcükler ayrıntısıyla ele alındığı için ben burada sadece iki sözcüğü, Eski Türkçeden bugüne kadar yaygın olan kopuz ve ezgi sözcüklerini 1982 sonrası kaynakları da ele alarak vereceğim.

Ezgi

Türkçe ezgi sözlüklerde genellikle "nağme, melodi, tempo" anlamlarıyla yer alır (TS_1 394 a). Bunun dışında ezgi sözünün konuşma dili ile halk ağzında "iç sıkıntısı, sıkıntı" anlamları da vardır (TS_1 394 a, TS_2 672a). Tietze'nin sözlüğünde ise ezgi / eğzi maddesinde sözcüğün yalnızca "nağme, ahenk" anlamları yer alır, "sıkıntı" anlamı ise yer almaz (Tietze 2002: 761 b). Sözcüğün en eski kaaynaklarda, Eski Uygurca metinlerde karşımıza çıkan biçimi egzig'dir. O. F. Sertkaya'nın aktardığına göre P. Zieme sözcüğü *egzi-g biçiminde çözümlemektedir (Sertkaya, s. 31). Sözcüğün Derleme Sözlüğü ile Tarama Sözlüğü'ndeki biçimleri için (Bak. Sertkaya s. 31 ve ötesi). Derleme Sözlüğü'ne göre sözcüğün yalın biçimi olan ezgi halk ağzında görülmez, ancak Eskişehir yöresinden derlenmiş olan ezgilenmek "kendi kendine türkü söyleyerek eğlenmek" sözünde sözcüğün kökü görülür (c. V, 1972, s. 1829 a). Uigurisches Wörterbuch'ta da önceki kaynaklarda yer verilen örnekler kaydedilir, yeni örnekler ile sözcüğün Çince dengi (聲 sheng "ses, ahenk, melodi") bulunmaktadır (1998, s. 361 b). Yine aynı yerde (s. 362 a) egziglig (Tü. egzili) sözü de yer alır. Her iki sözcük de (egzig ve egziglig) ün ve ünlüg sözcükleriyle ikileme oluştururlar:

Ün egzig üze yégedmiş "ses yoluyla başarmış", ünleri egzigleri yme ülgülençsiz bolur "sesleri de ölçülemezdir"; sukançig ünlüg egziglig atlig teñri bur-

* Söz konusu müzik kongresiyle ilgili olarak yakın zamanda bilgim olduğu için burada konuya ait kısa bir derlemeyi sunuyorum. Aksi halde bu kısa yazım özgün olmak iddiasında olmayıp yalnızca iki sözcük hakkındaki belli başlı kaynakları, çalışmaları göstermeyi amaçlamaktadır.

** Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, e-posta: molmez@yildiz.edu.tr.

¹ Bu konuda bak. O. F. Sertkaya'nın aşağıda anılan çalışması.

han "hoşsesli ilahi Buddha" (Uigurisches Wörterbuch, s. 362 a).

Son olarak tekrar sözcüğün kökenine dönecek olursak, Tietze ve Röhrborn'da egziz için bir köken açıklaması yer almaz. Sertkaya aracılığıyla öğrendiğimiz *egzi-+ -g ise egiz-+ ig olasılığı şimdilik dikkate ele alınmalıdır. Bu arada Türkçe sözlüklerde yer alan "nağme" ve "sıkıntı" anlamlı sözcükler birbirlerinden ayrılmalıdır, çünkü "sıkıntı" anlamındaki ezgi, ez-eylemi ile ilişkilidir; "nağme" anlamındaki ezgi ise kökünü tam bilemediğimiz Eski Türkçe egziz ile ilişkilidir.

Kopuz

Bugünkü Türk dillerinin çoğunda ve tabii ki Türkçede de yaygın olarak kullanılan, bilinen telli çalgı "kopuz"dur. Türkçe Sözlük "kopuz"la ilgili olarak üç sözcüğe, "kopuz, kopuzcu" ve "kopuzculuk"a yer verir (TS_2, s. 1215 b). Buna göre "kopuz" bugün için eskimiş, tarihî bir müzik terimi olup ozanların çaldığı türden telli bir sazdır. Sözlükte daha fazla bilgi yer almaz. Türkiye Türkçesinin tarihî kaynaklarına, Osmanlıcaya ve öteki Anadolu Türkçesi metinlerine bakarsak kopuz'un yaygın olarak kullanıldığını görürüz:

Yunus imdi Süphanın vasfeylegil gönülde

Ayrı değil âriften bu kopuz ile çeşte

(Yunus Divanı)

Mire ozan kopuzuñ mana vergil

(Dede Korkut)

Bütün bu okuyuşlar ve alıntılar Tarama Sözlüğü'ne göredir (IV, K-N, TDK, Ankara 1969, s. 2658-2661). Kopuz üzerine en eski verilere göre hazırlanmış ayrıntılı açıklama James Russell Hamilton'un Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası adlı çalışmada yer alır. Türk dili ve kültürü açısından büyük önem taşıyan bu çalışmanın Türkçeye çevirisi için bizzat müteveffa J. R. Hamilton'u Paris'te evinde ziyaret ettiğimi, 1971'de yayımlanan çalışmanın Türkçe çevirisi sırasında P. Zieme ile S. Tezcan'ın düzelti ve önerilerini dikkate almam için kendisinin izin verdiğini burada belirtmem gerekir. Sözü uzatmadan anılan öyküde geçen kopuz'la ilgili bölümleri ve açıklamaları Türkçe çevirisine göre aktarmak istiyorum:

"ol udçı är bir kuñkau tiläp kälürdi berdi anta uduzup balıkortusınta bältirdä kalın kovragara olgurtı tegin kopuzka ärtiñü uz erti .. 'WL 'WDCY 'R PYR QWNKQ'W TYL'P K'LWRDY PYRDY 'NT' 'WDWZWP P'LYQ 'WRTWSYNT' P'LTYRD' X'LYN XWVR'X 'R' 'WLXWRTY TYKYN XWPWZQ' 'RTYNKW 'WZ'RTY .."

[O sığırtmaç bir kopuz isteyip, getirip ona verdi. Oradan (prensi) alıp, kentin merkezinde bir kavşakta yoğun bir kalabalığın ortasına oturttu. Prens kopuz çalmakta pek ustaydı.] LXX.2-6

elgi kopuz etizü agzı yırlayu olurdı "LKY QWPWZ'YTYZW "XZY YYRL'YW 'WLWRDY 'WLWŞPWDWN "LQW .. "Eliyle kopuz çalıp, ağziyla şarkı söyleyerek oturuyordu." LXXI.1-2

Hamilton, açıklama LXX.7 (s. 147-148): "kopuzka: Burada ve sat. LXXI.1'de kopuz terimi besbelli, Pelliot'nun da daha önce (ed. s. 258, n.2) işaret ettiği gibi, LXIX.7 ve LXX.3. satırlardaki kuñkayu/kuñkau sözcüğüyle aynı müzik aletini gösteriyor. En eski Çince versiyon olan Dà fang biàn'de (bak. Taisho, c. III, s. 145c) bunun karşılığı zheng'dir ki bu alet önce beş, sonra on iki, daha sonra da on üç telli bir tür kitaradır. Xián yú jing'in versiyonu Shàn shì tài zírù hǎi'de (bak. Taisho, c. IV, s. 413b) ise beşveya yedi telli bir kitara olan qín sözcüğü var. İmdi, 1926'da Japonya'da profesör NaitoTorajiro'ya armağan olarak yayınlanan Shina-gaku Ronsoadlı kitabın 207-210. sayfalarındaki küçük bir makede Pelliot gayet ilginç bir varsayım öne sürmüştü; buna göre, Çince kong hóu ve onun varyantı olan kǎn hóu terimleri, Han döneminde, yani Milâdî dönemin başlarında, Türkçe kopuz'un atasının yazıya geçirilmiş biçimini temsil ediyorlardı. Pelliot'nun açıkladığı gibi, "eski Çince (patlamalı veya genizsi) dudak ünsüzüyle biten dudak ünlülü sözcük yoktur; dolayısıyla yazıya geçiriliş sırasında ya ünlünün tınısını ya da ünsüzün sınıfını feda etmek gerekiyordu". Böylece, *komguz, *kobgur, ya da *kopguz gibi İlk-Türkçe bir biçimi yazıda verebilmek için, Çince yazıçevrimlerinde sık sık yapıldığı gibi söz sonundaki ötümlü dişil -z (veya -r)'yi de düşürerek, gâh kong-hóu, *khuñ-hu u, gâh kǎn hóu, *khēm-hu gibi şekillere başvuruluyordu. Kopuz sözcüğünün çeşitli Türk lehçelerinde ve başka dillerde tanıklanan biçimlerinin tümünün karşılaştırmalı incelenmesi sonucu, eski sözcükte -kubuz ve kobuz, komuz ve kumuz, kuhur, vb. biçimlere de rastlanmakla birlikte-ilk ünlü olarak u değil o, ve söz-içi ünsüz olarak da b (veya v ya da m) değil p bulunduğunu kabul etmemiz gerektiği ortaya çıkmaktadır. Bu konuda bak. özellikle G. Doerfer, TMEN, I, no 314, ss. 443-445; ve III, no 1546, ss. 535-537. Kopuz teriminin, W Bang'ın da daha önce "NegVerb", s. 116'da önerdiği gibi, akustik bağlamında -bir gitardan çıkan ('kopan') notalar örneği-"patlamak, dağılmak, kopmak" anlamına gelen kop-eyleminden türemiş olması bana

akla yakın görünüyor. Eylemlere gelen -°z eki(AG, 135) de herhalde kökende yine eylemlere gelen -°r eki(AG, 128) ile aynıydı (R/Z o zaman tek bir ses halindeydi) ve dolayısıyla aynı genişzaman ortacı anlamını taşıyordu: "(genel ve sürekli olarak) yapan, yapar" ve bunu kopuz'a uygularsak: "(müzik sesleri halinde) kopup dağılan, çınlayan, yankılanan". Yukarda anılan her iki Çince yazıçevrimiyle tanıklanan -guz veya -gur eki de olasılıkla, halen özellikle Uygur, Yazgır/Yazır, Salgur/ Salur, Kuturgur, Uturgur gibi bazı eski kabile adlarında korunmuş olan, genişzaman ortacının en eski biçimi olarak açıklanabilir (bak. Pelliot, Notes Horde d'Or/noms turcs, s. 229; J. Hamilton, "Toquz-Oyuz et On-Uyyur", s. 40 ve not 73)."²

Hamilton'un yayınından bir yıl sonra çıkan Clauson'un etimolojik sözlüğünde kopuz için şu bilgilere yer verilir:

"kopuz 'a stringed instrument' of the guitar type, but no doubt used for several varieties of instrument. An early (First Period) l.-w. in Mong. as kuğur/ku'ur (Kow. 386); the N.Ag. ku'urçin occurs in the Secret History (Haenisch 177). The Mong. word became a l.-w. in Pe. and other languages, see Doerfer I 314; III 1546, where the nature of the instrument and the history of the word is discussed at length. S.i.a.m.l.g. with minor phonetic changes (-p/-b-; -z/-s). Uyğ. VIII ff. Bud. Pp 70, 6-7 (u:z): xiv Chin.-Uyğ. Dict. 'stringed instrument' kopuz R II 661; in Ligeti 168 the translation is the mong. form kubur: Xak. XI kopuz al-'üdu'llad, yuğrab bihi 'a musical instrument, the lute' Kaş. I 365; III 173 (po:çı:) and 3 o.o.: xiv Muh. al-watar 'string' (? 'stringed instrument') kopuz Mel. 63, 2; Rif. 161 (misvocalized kapuz); al-riba'b 'viol' ditto 161 (Mel. PU yaxlıg): Çağ. xv ff. kobuz (so spelt) barbat 'lute', a well-known kind of musical instrument (sa-z) San. 282r. 24 (quotns.): Xwar. xiv kopuz 'lute' Qutb 138 (kobuz): Kıp. XIII al-qobuz ma'ru'f 'the well-known (instrument)'; and one who plays it is called kopuzçı: Hou. 24, 12: xiv kopuz ('with -p-') the well-known thing (şay') on which one plays and sings İd. 68: Osm. xiv ff kopuz c.i.a.p. esp. for translating names of stringed instruments in dicts. TTS I 484; II 650; III 477; IV 540." (Clauson, s. 588 b -589 a).

Clasuson'da kopuz'a benzer bir telli çalgı olan poçı maddesinde de yer verilir: "PUF po:çı: no doubt a Chinese l.-w., perhaps p'a tzû 'lute, guitar' (Giles 8,551 12,317). Pec. to Kaş. Xak. XI po:çı: kopuz al-arann mina'l-a'wād, wa huwa naw' mina'l-barābiṭ'a lute which is plucked(?), it is a kind of guitar Kaş. III 173; poçı: al-kirān wa huwa'l-arann mina'l-mazāhir 'a lute', it is a stringed instrument which is plucked(?) III 219." (Clauson, s. 293 a).

Görüldüğü gibi Hamilton kopuz sözünün kopyeyle ilgili olduğunu düşünürken Clauson bu konuya, sözcüğün kökeni konusuna hiç girmez. Her iki araştırmacıdan önce, Farsçadaki Türkçe unsurları ele alan çalışmasının 3. cildinde Gerhard Doerfer kopuz'un değişik biçimlerde (b ~p) yazıçevriminin yapılabileceği görüşünden hareketle sözcüğü kobuz biçiminde okur. Daha sonra da sözcüğün tarihî Türk dilleri ile günümüz Türk dillerindeki biçimlerine yer verir. Türk dillerinden Moğolcaya, Tungus dillerine ve değişik Sibirya dillerine, Samoyed dillerine geçen sözcük sırasıyla quhur, komus ~ komis ~ kamus biçimlerine girer. Burada dikkat çeken, Sibirya dillerindeki m'li biçimlerin (homus ~ komus vb.) "ağız mızıkası" anlamını kazanmasıdır. Söz konusu mızıkacı türünü bugün çeşitli biçimlerde Kamçatka'dan Uzak Doğu Asya'ya, Vietnam'a değin geniş bir coğrafyada görmek mümkündür.

Kopuz'u kop-eyleminin genişzaman ortaçlı biçimi sayanlar olduğu gibi (bak. yukarısı, Hamilton) kör-"görmek" ~ köz "göz" örneklerinde olduğu gibi kopur-eyleminden z'li isim biçimi sayanlar da olmuştur (T. Tekin, CAJ, 23, 1979, s. 121 ve O. F. Sertkaya, anılan çalışma, s. 199). Bu görüşten morfonemik (ses ves söz yapımı) nedenlerle şimdilik ayrılıyorum.

Bugün Rusya'da yayımlanan ve Türk dillerinin karşılaştırmalı etimoloji sözlüğü adını taşıyan çalışmanın VI. cildinde de günümüz tarihî ve çağdaş Türk dillerine ait verilerin, örneklerin hemen hepsi



Resimli bir Eski Uygurca metinde yer alan kopuzcu.

² Burada sözü edilen "Toquz-Oyuz et On-Uyyur"un Türkçe çevirisi için bak. Türk Dilleri Araştırmaları, 7, 1997.

³ Clauson'un sözünü ettiği Çince işaretler şunlardır: Giles 8,551 12,317: 琵琶 paizi.

sıralanır (ESTYa, VI, Moskova 2000, s. 69-71). Buna göre kopuz esas olarak "eski bir telli çalgı; ağız mızıkası" anlamlarını taşımaktadır. Kopuz için ayrıca Radloff'un sözlüğünde de (bugün okuyuşolarak kimisinin düzeltilmesi gereken) bilgiler, örnekler yer alır. Son olarak kopuz'un Sibirya grubu Türk dillerindeki biçimi için bak. Ö. Civelek, s. 74.

Kaynaklar

- Civelek, Özlem (2006), "Sözvarlığı Açısından Eski Türkçe ve Sibirya Grubu Türk Dilleri", *Sibirische Studien*, 1.1, s.69-104.
- Derleme Sözlüğü, V (1972), TDK: Ankara.
- ED: Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- ESTYa (2000), "Etimolojiçeskiy slovar" *Tyurkskih Yazıkov*, VI, Moskova.

- KP: Birkan, İ. (1998), *James Russell Hamilton, Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası*, (çeviren E. Korkut), Ankara.
- Sertkaya, Osman Fikri (1982), "Eski Türkçe'de Musikî Terimleri ve Mûsikî Âlet İsimleri", İstanbul (yayımlanmamış doçentlik tezi).
- Tekin, Talat (1979), "Once more Zetacism and Sigmatism", *Central Asiatic Journal*, 33, S.1-2, s.118-137.
- Tar S (1969): *Tarama Sözlüğü*, IV, K-N, TDK: Ankara.
- Tietze, Andreas (2002), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, İstanbul.
- TS_1 (1982): *Türkçe Sözlük*, TDK: Ankara.
- TS_2 (2005): *Türkçe Sözlük*, TDK: Ankara.
- UigWb: Röhrborn, Klaus (1977-1998), *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*, s.1-6.